
Министерство культуры Республики Татарстан
Республиканский центр развития традиционной культуры
Казанская государственная консерватория имени Н. Г. Жиганова

Ministry of Culture of the Republic of Tatarstan
Republican Center for Development of Traditional Culture
Kazan State Conservatoire named after N. Zhiganov

Татарстан Республикасы Мәдәният министрлыгы
Республика традицион мәдәниятне үстерү үзәге
Н. Г. Жиганов исемендәге Казан дәүләт консерваториясе

ТРАДИЦИОННАЯ КУЛЬТУРА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ В ИЗМЕНЯЮЩЕМСЯ МИРЕ

Материалы I Международной научной конференции
12-15 апреля 2017

TRADITIONAL CULTURE OF THE TURKIC PEOPLES IN THE CHANGING WORLD

Materials of the I International scientific conference
12-15 April 2017

ҮЗГӘРЕП ТОРУЧЫ ДӨНЬЯДА ТӨРКИ ХАЛЫКЛАРНЫҢ ТРАДИЦИОН МӘДӘНИЯТЕ

I Халыкара фәнни конференциясе материаллары
12-15 апрель 2017

УДК 39(063)
ББК 71тюрк.
Т65

Издание подготовлено и осуществлено при финансовой поддержке
Российского фонда фундаментальных исследований (РФФИ)
и Правительства Республики Татарстан
проект № 17-14-16503

Печатается по решению Ученого совета
Республиканского центра развития традиционной культуры

Составитель
Г. К. Мансурова

Т65 **Традиционная культура тюркских народов в изменяющемся мире:** материалы I Международной научной конференции (12-15 апреля 2017 г.). – Казань: Изд-во «Ак Буре», 2017. – 554 с.
ISBN 978-5-9909191-7-4

В сборнике представлены материалы I Международной научной конференции «Традиционная культура тюркских народов в изменяющемся мире», проходившей в Казани 12-15 апреля 2017 года. Книга будет интересна для культурологов, фольклористов, языковедов, этнографов, историков и всех тех, кто интересуется традиционной культурой тюркских народов.

Ответственность за аутентичность и точность цитат, имен, названий и иных сведений, а также за соблюдение законов об интеллектуальной собственности несут авторы публикуемых материалов. Материалы представлены в авторской редакции.

Мнение авторов может не совпадать с позицией редколлегии.

УДК 39(063)
ББК 71тюрк.

ISBN 978-5-9909191-7-4

© Республиканский центр развития традиционной культуры, 2017
© Изд-во «Ак Буре», 2017

№ 5. Часть III. Материалы по этнографии. Фольклорные тексты. Часть III. Эссе́йские якуты. Тыгын. Информация от Уодай Христофор, 1939 г. рождения, 27 лет.

12. Долгих Б.О. Происхождение эссе́йских и вилюйских якутов. Информация от Еспек Никита Алексеевич. 1938 г. рождения, 42 лет.

TATAR VE BAŞKURT TÜRKÇELERİNDE /GV/ SES GRUBUNUN DURUMU

Dursun Ünüvar¹

Özet. Bu çalışmada Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde iki vokal arasındaki g/ğ sesinin Tatar ve Başkurt Türkçelerindeki durumu değerlendirilmiştir. Tatar ve Başkurt Türkçelerinde /GV/ ses grubunun, tıpkı diğer Kıpçak grubu Türk lehçelerinde olduğu gibi, düzensizlikler gösterdiği tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesi, /GV/ Ses Grubu.

THE SITUATION IN TATAR AND BASHKIR TURKIC OF /GV/ VOICE GROUPS

Summary. In this article, the situation in Tatar and Bashkir Turkic of g/ğ between the two vocals in the historical and contemporary Turkish dialects was evaluated. Just as the other Kıpçak Turkic Groups, /GV/ voice group In Tatar and Bashkir Turkic have been found to show inconsistency.

Keywords: vocals, Tatar Turkic, Bashkir Turkic.

1. /GV/ Ses Grubunu Barındıran Kelimeler

Yukarıda verilen eserlerde, /GV/ ses grubunun bulunduğu kelimelerin Tatar ve Başkurt Türkçesindeki durumları tespit edilmiştir. Tatar ve Başkurt Türkçesinde varlığını sürdürmeyen kelimeler ise tabloya dâhil edilmemiştir.

Orhun Yazıtları	Divanu Lugati't – Türk	Kutadgu Bilig	Codex Cumanicus	Başkurt Türkçesi	Tatar Türkçesi	Türkiye Türkçesi
	agız	agız	agız, avuz	avız	avız	ağız
Agu	agu	agu		ağıv	ağu	zehir
alpagu	alpagut			alpavit	alpavit	1. yiğit savaşçılar 2. büyük çiftlik sahibi (BT)
			Bagatur	batır	batır	kahraman
	bagır	bagır		bavır/beğer	bavır	karaciğer
	bagırsak	bagırsak		b a v ı r h a ğ / beğerle		merhametli ve cömert
	bogun-		bogul-	bıvıl-	buvıl-	boğulmak
			bogum,	bıvın	buvın	Boğum
boguz	boguz	boguz	bogaz	boğaz	buğaz	boğaz
	bögür	bügür		böyör / böyrek	böyir	böbrek
buzagula-				bızavla-	bozavla-	buzağlamak
	çagır		çağır	sağır	çağır	1. şarap 2. votka (BT)
		çigen-yügen		yügen	yögen	yular
			eger, egir	eger	eger	eğer
	egil-	egil-		iyël-	iyël-	eğilmek
			egiz	iğéz	iğéz	ikiz
ıgaç	yıgaç	yıgaç	ağaç	a ğ a s / y ı ğ a s / yıyğas	ağaç	ağaç
	kagun	kagun		ğavın	kavın	kavun
	kögürçün		kügürçin	kügersën	kügerçën	güvercin
	kögüz	kögüz	kögüs, kövüs	kükrek	kükrek	göğüs
küdegü	küdegü	küdegü	küyegü	këyev	këyev	güvey

¹ Doktora Öğrencisi, Araştırma Görevlisi, Bartın Üniversitesi, Bartın, Türkiye, e-mail: dunuvar@bartin.edu.tr.

oğul, oğul	ogul, ogul		oglan ogul, ovul, oğlanlar	uğul/uğlan/ul	ul/oğul	oğul, çocuk
			ogru, ogur	oğro	uğrı	hırsız
	ögüt			ögöt	üğit	ögüt
			sagak	şefek	şefek	şafak
	sagım			havım	savım	sağım
	sagin-		sagin-	hağınv	sağın-	düşünmek, hatırlamak, özlemek
	sagıl-			havıl-	savıl-	sağılmak
	sagızgan	sagızgan		hayısқан	sayısқан	saksağan
	sıgın	sıgın		hığınv	sıgın-	sıgınmak
	sıgırçık	sıgırçuk		sığırısık	sıgırıcık	sıgırıcık
	sıgır		sıgır	hıyır	sıyır	sıgır
	sogık	sogık / soguk		hıvıç	sıvık	soğuk
	sögen			havır		yük hayvanındaki küfe
	tegirmen		tegirmen	dirmen	tiğermen	değirmen
		togul-		tıv-	tıv-	doğmak
	tügül-	tügül-		töyölöv		düğümlemek
	ügi	ügi	ugü	ökö	yabalak	baykuş
yagı	yagı	yagı	yagı	yav	cav	düşman
yagız	yagız	yagız		yavız	yavız	yağız, kara yağız
yaguk	yaguk	yaguk		yaqın	yakın	yakın
yegen				yeyen		yeğen
yegirmi	yigirmi			yëğërmë	yëğërmë	yirmi
	yıgıl-	yıgıl-	yıgıl- /cıgıl-	yıyıl-	cıyıl-	yığılmak, toplamak
	yigit	yigit	yegit, igit	yëğët	yëğët	yığit, genç
yügür-	yügür-	yügür-	yügür-	yügër-	yögër-	koşmak; akmak

2. VgV Tarzındaki Ses Grupları

2.1. /ege/ ses grubu

Orhun Türkçesinde kök içindeki *ege* ses grubu verilen örnekte de görüleceği üzere Başkurt Türkçesinde *ëye* ve *ege*, Tatar Türkçesinde ise *ege* şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

OTü. /ege/ > BTü. /ëye/ – TTü. /-/.

OTü. *yegen* > BTü. *yëyen* ‘erkek yeğen; erkek torun’.

CC. /ege/- /egi/ > TTü. /ege/ – BTü. /ege/.

CC. *eger* / *egir* > TTü. *eger* – BTü. *eğër* ‘eğer’.

2.2. /egi/ ses grubu

Orhun Türkçesinde, Düvanu Lugati’t- Türk’te, Kutadgu Bilig’te ve Codex Cumanicus’ta *egi* şeklinde var olan ses grubu Tatar Türkçesinde /iyë/, Başkurt Türkçesinde *ëyë* olarak karşımıza çıkmaktadır.

OTü. /egi/ > DLT. /egi/ > KB. /egi/ > CC. /egi/ > TTü. /iyë/ – BTü. /ëyë/.

Otü. *egil-* > CC. *il-* > TTü. *iyël-* > BTü. *ëyël-* ‘eğilmek, bükülmek’.

Orhun Türkçesindeki *egi* ses grubu, Tatar ve Başkurt Türkçesinde bazı kelimelerde *ëğë* olarak karşımıza çıkar.

OTü. *yegirmi* > – TTü. *yëğërmë* – BTü. *yëğërmë* ‘yirmi’.

Codex’teki *egi* ses grubu Tatar ve Başkurt Türkçesinde *igë* şeklindedir.

CC. *egiz* > TTü. *igëz* – BTü. *igëz* ‘ikiz’.

Bazı kelimelerdeki *egi* ses grubu, Başkurt Türkçesinde erimeye uğramıştır.

OTü. *tegirmen* > DLT. *tegirmen* > CC. *tegirmen* > TTü. *tiğermen* – BTü. *dirmen* ‘değirmen».

2.3. /egü/ ses grubu

Orhun Türkçesinde, Düvanu Lugati’t- Türk’te, Kutadgu Bilig ve Codex Cumanicustaki *egü* ses grubu, Tatar ve Başkurt Türkçesinde *ü* sesinin düşmesiyle ve *g* sesinin de *v* ye dönüşmesiyle *ev* şeklindedir.

OTü. *egü* > DLT. *egü* > KB. *egü* > CC. *egü* > BTü. *ev*

OTü. *küdegü* > DLT. *küdegü* > KB. *küdegü* > CC. *küdegü* > TTü. *këyev* – BTü. *këyev* ‘güvey’.

OTü. *egü* > CC. *ev* > TTü. *ev* – BTü. *ev*

Otū. *bilegü* > CC. *bilev* > TTü. *bēlev* – BTü. *bēlev* ‘bileği taşı’.

2.4. /öge/ ses grubu

Ortak Türkçe dönemindeki *köge* kelimesi içerisinde vardır (1, 1997: 299). Bu sözcükteki *öge* ses grubu, Başkurt Türkçesinde *üye* olarak varlığını sürdürmektedir.

Ortak Türkçe *öge* > BTü. *üye*

Ortak Türkçe *köge* ‘is, kurum’: BTü. *köye* ‘is, kurum’.

2.5. /ögü/ ses grubu

Düvanu Lugati’t- Türk’te varlığı tespit edilen *ögü* ses grubu, Tatar Türkçesinde *ügi*, Başkurt Türkçesinde *ögö/üğe* şeklindedir. Bu ses grubunda *g* sesinde bir değişim yoktur. *ögü* ses grubundaki *ü* sesinin Başkurt Türkçesinde *ö* olarak karşılanması ise Başkurt Türkçesindeki genişleme eğilimi ile, Tatar Türkçesinde *i* olarak karşılanması ise Tatar Türkçesindeki dar ünlü kullanımı ile açıklanabilir.

DLT. *ögü* > BTü. *ögö*

DLT. *ögüt* > TTü. *ügit* – BTü. *ögöt* ‘öğüt’.

DLT. *ögü* > CC. *ügü* > TTü. *üğe* – BTü. *üğe*

DLT. *kögürçün* > CC. *kügürçin* > TTü. *kügerçen* > BTü. *kügersen* ‘güvercin’.

2.6. /ügü/ ses grubu

Orhun Türkçesinde, Düvanu Lugati’t- Türk’te, Kutadgu Bilig ve Codex Cumanicustaki *ügü* ses grubu, Tatar ve Başkurt Türkçesinde *üğe* şeklindedir.

OTü. *ügü* > DLT. *ügü* > KB. *ügü* > CC. *ügü* > TTü. *üğe* – BTü. *üğe*

OTü. *yügür-* > DLT. *yügür-* > KB. *yügür-* > CC. *yügür-* > TTü. *yögür-* – BTü. *yügür-* ‘koşmak’.

2.7. /aga/ ses grubu

İncelediğimiz eserlerden Codex Cumanicus’ta varlığı tespit edilen *aga* ses grubu Tatar ve Başkurt Türkçesinde erimeye maruz kalmıştır.

CC. *bagatur* > TTü. *batır* – BTü. *batır* ‘bahadır’.

2.8. /ağı/ ses grubu

Düvanu Lugati’t- Türk’te, Kutadgu Bilig ve Codex Cumanicustaki *ağı* ses grubu, Tatar ve Başkurt Türkçesinde *avı* olarak karşımıza çıkmaktadır.

DLT. *ağı* > KB. *ağı* > CC. *ağı/avı* > TTü. *avı* – BTü. *avı*

DLT. *agız* > KB. *agız* > CC. *agız/avuz* > TTü. *avız* – BTü. *avız* ‘ağız’.

DLT. *bagır* > KB. *bagır* > TTü. *bavır* – BTü. *bavır* ‘karacığer’.

Yukarıda verilen *bagır* ve *agız* kelimeleri, Ortak Türkçe ve Eski Türkçe döneminde *bayır* ve *ayız* şeklindedir (1, 1997: 285). Yani buradaki *ağı* ses grubunun *avı* ses grubundan geliştiği söylenebilir.

2.9. /agu/ ses grubu

Orhun Türkçesinde, Düvanu Lugati’t- Türk’te ve Kutadgu Bilig *agu* ses grubu, Tatar Türkçesinde *agu* ve *avı*, Başkurt Türkçesinde *ağı* ve *avı* şeklindedir.

OTü. *agu* > DLT. *agu* > KB. *agu* > TTü. *agu* – BTü. *ağı*

OTü. *agu* > DLT. *agu* > KB. *agu* > TTü. *agu* – BTü. *ağır* ‘zehir’.

DLT. *kagun* > KB. *kagun* > TTü. *kaşın* – BTü. *kaşın* ‘kavun’.

Yukarıda verilen *kagun* sözcüğü, Ortak Türkçe ve Eski Türkçe döneminde *kaşun* şeklindedir (1, 1997: 286). Yani bu sözcükteki *agu* ses grubu *avı* ses grubundan gelişmiştir.

2.10. /oğu/ ses grubu

Düvanu Lugati’t- Türk’te ve Kutadgu Bilig’te *oğu* ses grubu, Tatar ve Başkurt Türkçesinde *ıvı /uğı* şeklindedir. *oğu* ses grubu, Ortak Türkçe ve Eski Türkçe döneminde var olan *oyu/oyı* ses grubundan gelişmiştir (1, 1997: 287).

Ortak Tü. *oyu* > OTü. *oyı* > DLT. *oğı* > KB. *oğı* > TTü. *ıvı* – BTü. *ıvı*

Ortak Tü. *soyuk* > OTü. *soyık* > DLT. *sogık* > KB. *sogık / soğuk* > TTü. *sıvık* – BTü. *hıvık* ‘soğuk’.

Ortak Tü. *oyul* > OTü. *oyul* > DLT. *ogul/ogıl* > CC. *oglan/ogull/ovul/* > TTü. *ul / uğıl* – BTü. *uğıl/uğlan* ‘oğul’.

2.11. /ıgı/ ses grubu

Düvanu Lugati’t- Türk’te ve Kutadgu Bilig’te *ıgı* ses grubu, Tatar ve Başkurt Türkçesinde *ıvı /ıgı* şeklindedir. *ıgı* ses grubu, Ortak Türkçe ve Eski Türkçe döneminde var olan *ıvı* ses grubundan gelişmiştir (1, 1997: 287).

Ortak Tü. *ıvı* > OTü. *ıvı* > DLT. *ıgı* > KB. *ıgı* > BTü. *ıvı/ıgı*

Ortak Tü. *sıyır* > DLT. *sığır* > CC. *sığır/sıyır* > TTü. *sıyır* – BTü. *hıyır* ‘sığır’.

DLT. *sığırçık* > KB. *sığırçık* > TTü. *sığırçık* – BTü. *sığırçık* ‘sığırçık’.

2.12. /igi/ ses grubu

Düvanu Lugati’t- Türk’te ve Kutadgu Bilig’te *igi*, Codex Cumanicus’ta *egi/igi* olarak yer alan ses grubu, Tatar ve Başkurt Türkçesinde *ëğë* olarak karşımıza çıkmaktadır.

DLT. *igi* > KB. *igi* > CC. *egi/igi* > TTü. *ëğë* – BTü. *ëğë*

DLT. *yiğit* > KB. *yiğit* > CC. *yegit/igit* > TTü. *yëğët* – BTü. *yëğët* ‘yiğit’.

3. Sonuç

1) *VgV* ses grubunun Tatar Türkçesi ve Başkurt Türkçesindeki durumları hemen hemen aynıdır.

2) *VgV* ses grubundaki *g* sesi, Tatar ve Başkurt Türkçesinde bazı durumlarda *VyV* olarak karşımıza çıkmaktadır: *ege* > *ëye*, *egi* > *ëyë*, *öge* > *üye*, *ıgı* > *ıvı*.

3) *VgV* ses grubundaki *g* sesi, Tatar ve Başkurt Türkçesinde bazı durumlarda aynı şekilde varlığını sürdürmüştür. *g* sesinin yanında bulunan ünlülerde değişim olmuştur: *ögü* > *ögö* / *üğe*, *ügü* > *üğe*, *agu* > *ağı*, *egi* / *igi* > *ëğë*.

4) *VgV* ses grubundaki *g* sesi, Tatar ve Başkurt Türkçesinde bazı vokaller arasında hem *g* hem de *y* olarak varlığını sürdürmektedir: *egi* > *ëyë* – *ëgë*, *ıgi* > *ıyı* – *ıgı*.

5) *VgV* ses grubundaki *g* sesi, Tatar ve Başkurt Türkçesinde bazı vokaller arasında *v* sesine dönüşmüştür: *egü* > *ev*, *agi* > *avı*.

6) *VgV* ses grubundaki *g* sesi, Tatar ve Başkurt Türkçesinde *o* ve *ı* ünlüleri arasında hem *v* hem de *g* olarak varlığını sürdürmektedir: *ogi* > *ıvı* – *ıgı*.

7) *VgV* ses grubundaki *g* sesi, Tatar ve Başkurt Türkçesinde bazen hece yutulması durumuyla kaybolmuştur: *bagatur* > *batur* ‘bahadır’.

Каянакча

Kılıç, F. Aral-Hazar Grubu Kıpçak Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi // Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara, 1997 S. 285-299.

БЫЛИЧКИ И БЫВАЛЬЩИНЫ ОБ ОГНЕННОМ ЗМЕЕ ВЁРЕ ÇĔЛЕН ЧУВАШЕЙ ПРИСВИЯЖЬЯ (ПО МАТЕРИАЛАМ ЭКСПЕДИЦИИ 2002 ГОДА)

Елена Федотова¹

Аннотация. Жанр быличек и бывальщин в чувашской фольклористике малоизучен. Исследование фольклора чувашской диаспоры также ведется изредка. Проблема изучения сохранности чувашской мифологической картины мира стоит остро. Целью данной статьи является изучение быличек и бывальщин об огненном змее *вёре çĕлен* чувашей Присвияжья, записанных от аутентичных носителей летом 2002 года. Тексты публикуются впервые. Отмечены особенности описания внешнего облика мифологического персонажа *вёре çĕлен*.

Ключевые слова: чувашский фольклор, былички, огненный змей.

BYLICHKI AND BYVAL'SHCHINY ABOUT FIERY SERPENT VĚRE ÇĔLEN OF THE SVIYAGA RIVER CHUVASH (ON THE MATERIALS OF 2002 EXPEDITION)

Summary. The category of bylichki and byval'shchiny (folk-belief, myths) has been studied poorly in the Chuvash folkloristics. The Chuvash diaspora folklore is observed from time to time as well. The problem of preservation review of the Chuvash mythological picture of the world is acute. The aim of this article is to study bylichki and byval'shchiny about the fiery serpent *věre çĕlen* of the Chuvash living along the Sviyaga river, recorded from authentic speakers in the summer of 2002. The texts are published for the first time ever. Special features of the description of the mythological character's visage *věre çĕlen* are marked.

Keywords: Chuvash folklore, myths, fiery serpent.

Жанр быличек и бывальщин в чувашской фольклористике малоизучен. Комплексное исследование фольклора чувашской диаспоры также ведется изредка. Источники для изучения фольклора чувашей исследуемой территории описаны нами в работе «Устное народное творчество чувашей Присвияжья» [5, с. 223–224]. В силу установленных рамок объема главы, в ней жанру быличек и бывальщин уделено мало внимания. В данной статье хотелось бы остановиться на них подробнее.

Как пишет Н. К. Козлова, «В архаических мифологических системах многих народов мира одно из важнейших мест принадлежит змею (змее). При этом часто змеи играют роль или тотемных предков, покровителей, или демиургов. Они почитались как божества во многих языческих религиозных системах» [4]. Но, ссылаясь на статью В. В. Иванова: «Если в архаических мифологиях роль Змея, соединяющего небо и землю, чаще всего двойственна (он одновременно и благодетель, и опасен), то в развитых мифологических системах (где змей часто носит черты дракона, внешне отличающегося от обычной змеи) нередко обнаруживается прежде всего его отрицательная роль как воплощения нижнего (водного, подземного или потустороннего) мира...» [3, с. 470], Н. К. Козлова отмечает, что: «Таким образом, божественная роль Змея в славянской мифологии не признается» [4]. То же самое можно наблюдать и в чувашской мифологии. По представлениям чувашей, *вёре çĕлен* ‘огненный змей’ может происходить от «брошенных тайно девицами незаконнорожденных младенцев» [1, с. 40]. Как показывает собранный нами полевой материал, *вёри* / *вёре çĕлен* ‘огненный змей’ прилетает ночью к тоскующим, горюющим девушкам, женщинам, редко – к мужчине. К девушкам, женщинам приходит змей в образе мужчины, к мужчине – в образе женщины: «действуют персонажи двух типов: реальный герой – представитель «мира» и фантастический – представитель «антимира». Быличка повествует о неожиданном контакте героя и антагониста: о вторжении антагониста в реальный мир или перенесении героя в «антимир» [2]. Приведем к примеру рассказ, когда огненный змей прилетал к девушке, которая очень тосковала по умершему (возможно, погибшему) жениху: *Пиртен аслăрахчĕ ёнтĕ. Хĕр. Уринкка аппа.*

¹ Кандидат филологических наук, Чувашский государственный институт гуманитарных наук, г. Чебоксары, Россия, e-mail: elena.fedotova.73@inbox.ru.